

КУНЕЦЬ
Вікторія Вячеславівна,
канд. іст. наук,
старший науковий співробітник,
Інститут тваринництва НААН
(м. Харків)

**ПРИВАТНА ІНІЦІАТИВА ЯК СКЛАДОВА ВІТЧИЗНЯНОЇ
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ДОСЛІДНОЇ СПРАВИ
КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.
(НА ПРИКЛАДІ МАЄТКУ «УКРАЇНКА» І. К. ГРИШЕНКА)**

У статті досліджено історію маєтку «Українка» І. К. Гришенка (Харківська губернія) кінця ХІХ – початку ХХ ст. Дослідна справа, що розвивалась завдяки приватній ініціативі, вимагала пошуку оптимальних організаційних форм ведення господарства та проявилась у співіснуванні власних потреб та дослідницької думки. Представлено особисті здобутки власника маєтку на цій ниві.

В статье исследована история имени «Украинка» И. К. Гришенко (Харьковская губерния) конца ХІХ – начала ХХ ст. Опытное дело, которое развивалось благодаря частной инициативе, требовало поиска оптимальных организационных форм ведения хозяйства и проявлялась в сосуществовании личных потребностей и опытной мысли. Представлены достижения владельца имени на этой ниве.

The history of the estate “Ukrainian” at the Kharkov province owned by I. K. Grishenko from the end of 19th century till the beginning of the 20th century is studied at this article. Business, developed because of a private initiative, required to look for the optimal organizational forms of the farming, and was evident in the existence of the personal demands and an advanced thought. The estate owner’s progress is described here.

Наприкінці ХІХ початку ХХ ст. сільськогосподарська промисловість переживала хронічну кризу не тільки в Росії, але й на Заході. Політика вільної торгівлі, яка була закономірною на етапі промислового перевороту і переходу від феодално-кріпосницького до ринкового, капіталістичного господарства повинна була змінитися на етапі утвердження повнокровного

товарно-грошового господарства. В результаті ліберальні начала у митній політиці поступилися місцем протекціоністським [1, с. 45]. Відомо, що для запобігання повному розоренню сільських господарів у багатьох країнах Європи були встановлені охоронні мита на продукти землеробства, що ввозилися – продукти першої необхідності. В свою чергу, для урегулювання зовнішньоторгівельних операцій Російським урядом було прийнято низку відповідних рішень, що проявилися у системі заходів, спрямованих на охорону вітчизняної промисловості від іноземного суперництва.

Виникла гостра потреба у пошуку нових форм ведення сільського господарства. Радикальною спробою зупинити зростаючу кризу стало об'єднання сільськогосподарської промисловості з тою галуззю технічного виробництва, з якою сільське господарство має органічний економічний зв'язок. За класифікацією В. Гомілевського ці технічні виробництва поділяються за призначенням на три групи: 1) цукроваріння, винокуріння, крохмальне, крохмально-патокове, молочне; 2) пивоваріння, винокуріння з жита та інших зернових хлібів, солодовне, олійне, борошномельне, обробка льону та пеньки; 3) цегляні заводи та вапняно-випалювані печі [2, с. 274].

Виробництва другої групи зайняті переробкою сирих матеріалів, які самі є ринковим товаром, зручні при транспортуванні та знаходять збут у вигляді сировини. Функціонують головним чином у ті пори року, коли сільськогосподарські польові роботи призупиняються [3, с. 449].

Прикладом такого господарства був маєток «Українка» І. К. Гришенка у Харківській губернії. Іван Кирилович Гришенко – землевласник, відомий харківський громадський діяч, автор проектів очищення води та укріплення берегів річок, каналізації та перших трамвайних ліній у м. Харкові. Був опікуном 3-го міського училища [4] та, ймовірно, був причетний до відкриття першої школи у Харківській волості на хуторі Немишля [5].

Отримавши інженерну освіту, Іван Кирилович почав займатися пивоварінням. До 1884 р. він орендував медово-пивоварні заводи в Малій Данилівці, але селянські корені спонукали його до вивчення проблем

сільського господарства з метою його поліпшення. Тому у 1882 р. І. К. Гришенко придбав у власність хутір «Українка» поблизу м. Харкова. «Маєток розташований серед хуторів, заселених малороссами, колишніми казенними селянами, порівняно добре наділених землею та досить заможних» [6, с. 29].

За визначенням В. Гомілевського до поняття «маєток» входить «земельне майно, яким управляють з одного господарського двору чи садиби... Під це поняття підводиться й безмаєткове земельне майно, що складає окрему господарську одиницю, тобто земельну власність, котра належить одній юридичній особі (окремій особі, товариству, церкві, казні)» [2, с. 1].

Господарство вів безпосередньо сам власник І. К. Гришенко за допомогою двох синів. Один отримав агрономічну освіту в Німеччині, другий був фахівцем із пивоваріння. Донька Івана Кириловича вивчала медицину та надавала лікарську допомогу не тільки Працівникам економії, а й селянам сусідніх хуторів. Була організована лікарня на 4 ліжка з амбулаторним прийомом, пожежна частина, вириті колодязі та прокладені дороги.

Головним джерелом матеріального доходу в маєтку було пивоваріння, поставлене на належному рівні тогочасної техніки в цій галузі. Відкриття заводу відбулося 15 березня 1887 р. [7]. Тут виробляли декілька сортів пива – Мюнхенське, Пільзенське, «Експерт», «Портер», а також мед.

Власник ретельно слідкував за нововведеннями в пивоварному виробництві не тільки вивчаючи спеціальну літературу, а й постійно переймав досвід у класичній країні пивоваріння Баварії. Новими вдосконаленнями у виробництві було, наприклад, пневматичне пророщування ячменю на солод, яке давало можливість протягом усього року безперервно отримувати свіжий солод, замість того щоб запасатися ним тільки в період холодних місяців, як це було звичайно прийнято в інших заводах.

Треба зазначити, що тільки в Харківській губернії нараховувалося 22 пивоварні заводи, 9 з яких, знаходились в Харківському повіті [8]. Існуюча конкуренція вимагала виробництво продукту високої якості. Так, на шпальтах газети «Харьковские губернские ведомости» наголошувалося: «Особливістю цього заводу є те, що у ньому застосовані для приготування продукту всі гігієнічні умови» [9] та «... застосовані всі новітні технічні й гігієнічні пристрої. Для всього свого виробництва завод використовує виключно джерельну воду відмінної якості» [10]. У свою чергу, І. К. Гришенко в листі до редакції «Харьковских губернских ведомостей» у 1899 р. піднімав питання щодо забруднення харківських річок та необхідності відкриття заводу з виготовлення штучного льоду з чистої фільтрованої води [11].

У той же час, розвиток дрібного пивоваріння в Росії значно гальмувала діюча система стягування акцизу, яка ставала непосильним тягарем для виробника. При існуючій системі акциз із солоду стягувався не з кожного пуду солоду, а залежно від якості останнього – чим вища якість солоду, тим вищий акциз, у результаті він у 1,5 рази перевищував вартість самого продукту. Іван Кирилович неодноразово ставив цю проблему на губернських зборах, наводячи приклад Німеччини, де застосовувався диференційний акциз, який залежав від розміру заводу [12].

Раціонально поставлена робота пивного заводу як джерело безперервного грошового доходу, надала можливість господарю витратити кошти на поліпшення ведення господарства. Поступово завод збільшив виробництво з 73140 відер пива та 1080 відер меду у 1897 р. до, відповідно, 218400 й 3872 відер у 1906 р. [8, с. 55].

В економії були зайняті робітники трьох категорій: поденні, помісячні, річні.

Безперервно працюючий протягом року завод, роботи в саду, з ранньої весни до пізньої осені, догляд за худобою та ін. – викликали необхідність у постійних річних робітниках, яких нараховувалося 80 осіб та близько 20 осіб

у міській конторі у м. Харкові з розливу та розвезення пива. Працівники усіх категорій користувалися господарським столом та приміщенням для ночівлі.

Годували 4 рази на день. Щоденно давали куліш чи український борщ із салом та м'ясом (3/4 фун. на людину), каша з салом та інші страви української кухні, у пісні дні – з олією. Окрім того, дорослому робочому кожен день надавали 2 пляшки пива.

Приміщення для ночівлі виглядали так - великі, світлі кімнати з залізними ліжками та матрацами.

Робочий день тривав 9–10 годин. Заробітна плата рядових робочих коливалася від 7 крб (у перший місяць роботи), яка поступово підвищувалася до 15 крб. Після закінчення «господарського року», а саме, 1 жовтня, нараховувалися премії. Система штрафів за невиконану роботу чи пошкодження речей зовсім не практикувалося. На оплату праці робочих та службовців вищого рангу витрачувалося до 30 000 крб на рік, на поденних робочих – 4 000 крб.

Багато з безземельних робітників, які постійно працювали в економії, на власні заощадження купували земельні ділянки, іноді достатньо великі, що дозволяло після цього залишати роботу в маєтку. Селяни мали значний приробіток на доставці взимку льоду, а цілий рік – ячменю та палива. Тут же в маєтку вони проходили добру школу сільськогосподарських робіт. Тим самим травосіяння та вирощування коренеплодів все більше входило у практику селянських господарств.

Хоча **сільське господарство** в «Українці» існувало як самостійне економічне підприємство, бо наявність пивного заводу на території маєтку не визначало ні якості обробітку ґрунту, ні системи рільництва, тим не менше зв'язок сільського господарства з пивним заводом був одним із важливіших чинників його благоустрою. Завод забезпечував кормом худобу, утримання якої, надавало необхідну кількість гною. У той же час, тип дрібного заводсько-рільничого господарства передбачав раціональне використання

робочої сили, а саме: поєднання сезонних робіт у землеробстві з цілорічними роботами на заводі.

Першим кроком господаря стало закладання дослідів. Слід зауважити, що саме Харківським товариством сільського господарства у 1880 р. «зроблений перший посів самої ідеї дослідної справи» з метою отримання всебічного досвіду організації мережі дослідник ділянок [13, с. 11–12]. Вже у 1883 р. І. К. Грищенко зробив поглиблення річки Немишля та урегулював її водяний потік у систему ставків, осушив пойму, яку почав засівати сумішшю багаторічних трав. Врожаї змішаних кормових трав після цього досягли 400–600 пудів із десятини. Сіно отримували в такому достатку, що тільки одна частина його згодовувалася худобі, решта йшла на продаж. У цьому ж році був закладений помологічний сад. На орних землях уведено травопільні сівозміни та почали впроваджувати науково обґрунтовану агротехніку вирощування окремих культур, у т. ч. й квадратно-гніздові посіви просапних культур та сортові посіви [14].

Поступово господарство ставало зразково-показовим. Станом на 1901 р., земельна площа маєтку складала 180 десятин (1 десятина господарська = 3200 кв. саженив = 1,45 га). Із них, 120 десятин знаходилося під пашнями, сіножаті – 7 дес., садиба, сад, город та ін. – 46 дес., ставки, яри – 7 дес. [15, с. 390].

Заслуговують на увагу способи **агротехніки та рільництва**, які застосовувалися в господарстві. Шестипільна та восьмипільна плодозмінна система господарства, поєднувалася з травосіянням, причому посіви чергувалися в такій послідовності: 1) парі із добривом; 2) озима пшениця; 3) коренеплоди (буряк, картопля); 4) ярове поле (переважно ячмінь); 5) посіви кормових трав без покриву або овес із підсіванням трав; 6–8) трава. Гній на поля вносився кожні 6 років під час знаходження їх під паром, у кількості від 3 до 4 тис пудів на 1 десятину з весни, та після висихання, уся робота закінчувалася до липня. Вирощували: озиме жито – очеретяне, овес – Шатилівський, ячмінь – Моравський, кормовий буряк – Оберндорфський,

картопля – Альфа, Сніжинка, Вермонський та Магнум-бонум, еспарцет, люцерна та стоколос безостий. 0,5 дес. займала плантація спаржі [15, с. 390–391.]

Коренеплоди сіялися двох видів: 5 дес. – кормовий буряк (сортів напівцукрового рожевого й екендорфського) та 10 дес. – картопля столових сортів. Під посів коренеплодів застосовувалася глибока оранка восени на 7–8 вершків. Буряк згодовували худобі. Картоплю сортували на три частини: перший сорт йшов на продаж у місто, другий використовували в самій економії та заводі, а третій – для годівлі свиней. Посів кукурудзи на зелений корм худобі проводили у три періоди й займав 5 дес. площі. Вирощували ячмінь пивних сортів. Практично весь урожай йшов на завод, а якщо частина надходила у продаж, то за своєю високою якістю розцінювалася як посівна. Із кормових трав широко застосовували вирощування люцерни, яка давала 2–3 укоси за літо, причому перший укіс – до 300 пуд. сухого сіна, другий укіс йшов на насіння – 200 пуд з 1 дес. Посіви конюшини та еспарцету страждали від посухи, давали бідні врожаї, тому практикувалися змішані посіви трав еспарцету, люцерни та костра безостого.

Обробіток ґрунту був на високому рівні та способи його ретельно узгоджені, за вказівками практики, за родами посівів. У маєтку був підібраний широкий асортимент різних землеробних знарядь: плугів, сіялок, ідгортувачів, різних борін. На поля вноситься увесь гній з оборів та міської стайні. Спочатку його компостували та підтримували у вологому стані для запобігання його денітрифікації.

Унаслідок прийнятої системи сівообороту та ретельного обробітку полів «хліба абсолютно чисті від усяких сорних трав. Посіви картоплі у шахматному порядку цілком зручні для обробки підгортувачем у різних напрямках, у травні та червні місяцях блищать чистотою обробки. Результатом такої культури полів є їх висока врожайність...» [6, с. 31]. Це видно з даних, які коливаються залежно від року. Отже, із 1 десятини отримували врожаї: озимої пшениці – від 160 до 220 пуд.; картоплі – 500–

1000 пуд., кормового буряку – 1.500–3000 пуд.; ячменю – 100–200 пуд. [6, с. 31].

Предметом особливої уваги власника був фруктовий сад, площею у 7 дес., який розташовувався по південних схилах, що спускалися до річки Немишля, та з трьох сторін був оточений молодим лісом. При облаштуванні саду господар задався метою поєднати промислове садівництво з завданням дослідного помологічного саду. Він вирішив випробувати найрізноматніші сорти фруктових дерев, щоб потім перейти до культивування більш придатних до місцевих умов. У садах «Українки» вирощували: яблук більше 60 сортів, груш – до 50 сортів, слив – до 15 сортів, а також вишні, абрикоси, персики, нектарин та ін.: «Сад, який вступив в період плодоношення, вражає своїм зовнішнім виглядом, відмінним ростом та формою дерев. Сливові дерева, наприклад, досягають надзвичайних для цього роду дерев розмірів у діаметрі, при цьому зберігають абсолютно молоду, непошкоджену кору. Пишний ріст саду на звичайному харківському суглинку, з 3/4 арш. чорнозему, переважно обумовлюється ретельним обробітком ґрунту та утриманням міжрядь під чорним паром, який охороняє сад від посух та заморозків» [6, с. 33]. Цим пояснювалося, що звичайні південні сорти абрикосів та персиків росли в саду без прикриття на зиму та не страждали від різкого пониження температури повітря.

Значний комерційний ефект мали дослідні, проведені з виноградником, який налічував до 900 кущів винограду, переважно ранніх сортів: Шасла біла, Мускат, Мадлен, Фонтенебло та ін. Треба ще назвати хмільник, який поставляв цінний та дорогий продукт для пивного заводу.

Саджанці отримували з власного розплідника, який займав 1 дес., для якого підвій карликових порід виписували із-за кордону. Культивували також різні види декоративних рослин.

Городину вирощували виключно для забезпечення необхідними овочами робочих маєтку.

Значна увага відводилася лісорозведенню. Лісові насадження проводилися по схилах ярів, головним чином, як засіб боротьби зі збільшенням останніх. Перші роботи зі штучного лісонасадження проведено у 1892 р., які у 1906 р. вже складали 11 дес. площі: змішаний ліс (дуб-клен-ясен-береста) – 3 дес., американський ясен – 4 дес., дуб – 3 дес. та американський клен – 1 дес. Треба зазначити, що американський ясен ріс краще місцевого та являв собою цінне меблеве дерево.

Функціонування заводу надавало можливість отримувати велику кількість кормових ресурсів, у вигляді відходів його виробництва, це передбачало розвиток **тваринництва**. Ячмінь на солод (дерть, дробина), які надавали можливість утримувати значну кількість худоби, і в той же час отримувати велику кількість добрива. В економії утримувалося 40 пар робочих волів, переважно української сірої породи. Після 4-5 років роботи в господарстві, волів відгодовували для продажу. Робочих волів більшою частиною купували, деяку частину коней ремонтували з власного невеликого заводу, на якому виховували помісей місцевого коня з арденами та першеронами.

Надлишок кормових відходів пивоварного виробництва, коренеплодів, посівних трав та сіна з луків настільки забезпечувало утримання робочої худоби, що надало можливість вирощувати її для забою.

Розвитку свинарства спонукала велика кількість корму, у вигляді ячмінної дерті, отриманої після виробництва солоду. Свиняче стадо більше 150 голів цілий рік утримували в стійлах. Були побудовані просторі та добре освітлені приміщення з цементованою підлогою. Ця галузь слугувала як для задоволення потреб економії, яка утримувала значну кількість робітників, так й для збуту на ринок.

Треба зазначити, що економія «Українка» брала участь у багатьох сільськогосподарських виставках. Так, у 1885 р. на Всеросійській насінневій виставці у м. Харкові експонувалися насіння жита, пшениці, хмелю, вівса, гречки та овочевих культур. Членом розпорядного комітету виставки був

І. К. Грищенко. У 1887 р. у м. Харкові проводилася Всеросійська сільськогосподарська виставка, на якій у розділі «Садівництва, городництва та лісорозведення» демонструвалися дички плодових дерев та колекція напівштамбових та штамбових дерев, колекція сіянців та саджанців листяних і хвойних дерев та чагарників; у розділі «Продукти переробки сільськогосподарських культур» – борошно та крупа житня, пшенична, горохова, ячмінна, гречана; у розділі «Спирти: хлібні, картопляні, пиво, мед, портвейн, дріжджі, солод» була окрема вітрина, на якій представлено пиво, мед, солод. У 1900 р. маєток «Українка» брав участь у Першій південно-руській виставці садівництва та рослинництва Товариства акліматизації [16].

У 1906 р. маєток відвідав професор Харківського університету В. Ф. Левитський. Знаходячись під великим враженням від побаченого він писав: «Направляючись з Харкова по ґрунтовій дорозі (Салтівський шлях) у маєток, ви побачите по обох сторонах шляху спочатку запуснені землі міського правління, потім рідкі засмічені селянські ниви, але, переїхавши кордони «Українки», ви відразу потрапляєте як би у родючий оазис. ... Здається, що все це росте на іншому ґрунті та в іншому кліматі. Ваші враження від цієї звеселяючої картини розкішних нив закінчуються відмінним виглядом саду, лісонасаджень та упорядкованого пивного заводу. При цьому нічого показного, ... включно до дому та домашньої обстановки самого господаря, але спостерігається строга погодженість між різними галузями господарства у маєтку. На всьому лежить відбиток благоустрою та демократичної простоти. Від господаря ви не почуєте ні звичайних скарг на робочих, ні нарікань на їх погані звичаї... Я відвідав маєток у самий розпал аграрних заворушень та погромів поміщицьких садиб, а між тим в Українці не приймалося ніяких засобів для зовнішньої охорони... Чому у нас так мало таких упорядкованих господарств?» [6, с. 37].

Отже, приватні експериментування заможних землевласників, як у галузях технічного виробництва, так і в сільськогосподарській промисловості стали складовою вітчизняного дослідництва кінця ХІХ початку ХХ ст.

Пошуки раціональних форм ведення господарства та усвідомлення продуктивної сили науки приводили до прогресивних перетворень у відповідних галузях. Яскравим прикладом дрібного заводсько-рільничого господарства є маєток «Українка» Харківського повіту Харківської губернії, в якому завдяки особистій ініціативі його власника І. К. Гришенка отримала розвиток сільськогосподарська дослідна думка для потреб землеробства, садівництва, виноградарства, тваринництва, а також галузь технічного виробництва – пивоваріння; інноваційні ідеї знайшли своє відображення у системі очистки води, урегулюванні водяного потоку, каналізації, трамвайному сполученні. Заводсько-рільниче господарство стало предтечею зразково-показового дослідного господарства «Українка» Інституту тваринництва УААН (нині Інститут тваринництва НААН).

Список використаної літератури

1. *Степаненко В.* Митна політика царського уряду у другій половині XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Півдня України) / В. Степаненко // Емінак : наук. щоквартальник. – 2007. – № 2(2) (жовт.–груд.). – С. 45–52.
2. *Гомилевский В.* Организация хазяйства : пособие для устройства русских имений / Гомилевский Василий. – СПб. : Изд-е П. П. Сойкина, 1901. – 336 с. – (С.-х. энцикл.).
3. *Мнение* сельского хозяина и владельца пиво-медововаренного завода «Украинка» И. К. Гришенко по пункту Р программы // Харьковская губерния XLV: тр. местных комитетов о нуждах с.-х. пром.-ти. – СПб., 1903. – С. 780.
4. *Местная хроника* // Южный край. – 1893. – 30 сент.
5. *Местная хроника* // Харьков. губерн. ведомости. – 1898. – 14 июля.
6. *Левитский В. Ф.* К вопросу об экономическом значении крупных и мелких заводско-земледельческих хазяйств / Левитский В. Ф. – Х. : Тип. А. Дарре, 1907. – 37 с.
7. *Местная хроника* // Харьков. губерн. ведомости. – 1887. – 17 марта.
8. *Материалы* по оценке фабрик и заводов Харьковской губернии / Отд. оценки фабрик и заводов Харьков. губерн. земства. – Х. : Тип. «Печат. дело», 1910. – Т. 2, Вып. 1. – 123 с.
9. *Местная хроника* // Харьков. губерн. ведомости. – 1887. – 25 февр.
10. *Местная хроника* // Харьков. губерн. ведомости. – 1887. – 17 марта.
11. *Гришенко И.* Письмо в редакцию // Харьков. губерн. ведомости. – 1899. – 29 янв.
12. *Журнал* заседаний 7 декабря 1902 г. // Харьковская губерния XLV : тр. местных комитетов о нуждах с.-х. пром.-ти. – СПб., 1903. – С. 45.

13. *Енкен Б. К.* Развитие опытного дела в России и его современное положение / Енкен Б. К. – Полтава : Электр. Типо-литогр. И. Л. Фришберга, 1912. – С. 11–12.

14. *Васильев С.* Так начиналась «Украинка» / С. Васильев // Трибуна трудящихся. – 1989. – 8 июля.

15. *Краткие справочные сведения о некоторых русских хазяйствах* / МЗГИ. Департамент земледелия. – 2-е изд. – СПб. : Тип. В. Киришбаума, 1901. – 544 с.

16. *Васильев С. Н.* Из глубины веков до наших дней : [рукопись] / Васильев Семен Николаевич. – Х., 1981. – 267 с.